

**УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

М. М. ВЕГЕШ, Л. В. ГОРВАТ

**МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ:**

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ
НАУКОВОЇ
І ПОЛІТИЧНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ**

УЖГОРОД - 1998

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор, академік Вищої Школи України, завідувач кафедри історії України Прикарпатського університету ім. В. Стефаника ***В. В. Грабовецький***,

доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної Слов'янської Академії, завідувач кафедри історії України Ужгородського державного університету ***В. Є. Задорожний***.

Відповідальний за випуск:

кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії Ужгородського державного університету ***М. В. Олашин***.

До науково-популярного збірника науковців Ужгородського державного університету ввійшли нариси про політичну і наукову діяльність видатного українського історика академіка Михайла Сергійовича Грушевського. Автори надають пріоритетного значення висвітленню таких проблем як “Питання історії Закарпаття в науковій спадщині М. Грушевського”, “Концепція українського державотворення в працях Михайла Грушевського” тощо.

Видання розраховане на широке коло читачів.

ВСТУП

Серед видатних істориків і політологів України, які розробили власну концепцію української державності, вагоме і чільне місце належить Михайлу Сергійовичу Грушевському. “Кожна історична особа органічно пов’язана зі своєю епохою. М. Грушевський не тільки писав історію України, але одночасно творив її, обіймаючи найвищі державні посади. М. Грушевський як політик пройшов шлях від автономії України в складі Росії до її федерації з Радянського Росією, до повної незалежності України. Четвертим Універсалом Центральна Рада проголосила створення самостійної, суверенної Української держави — Української Народної Республіки”.¹

М. С. Грушевський залишив нам велику наукову і політичну спадщину, справжній політичний заповіт, цінність якого полягає в тому, що в ньому він закликав український народ до єднання у вирішенні його національно-історичної долі. Він вважав, що в українському суспільно-політичному житті не мають право на існування безпринципність, аморальність, легковажність та моральна розхристаність. Навпаки, та стадія життя, в яку увійшов український народ, вимагає від громади високого морального настрою, спартанського почуття обов’язку, певного аскетизму і навіть героїзму. Грушевський закликав до національної злагоди. Україна, на його глибоке переконання, повинна стати країною, яка могла б внести в життя людства морально-соціальні цінності, а саме переконання кожного громадянина в тому, що держава існує для його щастя і він повинен служити їй. Велич України Грушевський вбачав не у великій території, не в багатстві, не у військовій силі і не в пануванні над іншими, а передусім в осягненні і забезпеченні соціально-моральних цінностей, міцності демократичного ладу та певному республіканському героїзмі українського народу, який зміг би доказати перед світом, що він послужив загальнолюдській проблемі.

Однією з серйозних умов розбудови незалежної України Грушевський вважав докорінну зміну ставлення різних верств населення до її державності, у подоланні одержаних у спадщину від російського царизму поглядів на неї як на силу ворожу і руйнівну, а не конструктивну. Грушевський розглядав також і відношення до армії, вказував як треба формувати офіцерський

склад, говорив, як необхідно формувати історичну свідомість, особливо в молоді.

Таким чином, Грушевський розробив народницький і державно-національний напрям в побудові української державності. Він далі розвинув українську національну ідею, розпочату в другій половині XIX ст. Робив висновок, що українська національна ідея — це прагнення українства вийти на цивілізований шлях розвитку. Ідея визволення, незалежності мала політичний характер. Виходячи з вищесказаного, видно, що вивчення і науковий аналіз науково-політичної спадщини Великого Українця Михайла Грушевського є актуальним і має неабияке науково-пізнавальне і теоретично-практичне значення. Його думки, висловлені в першій чверті нашого століття, не втратили своєї актуальності до наших часів. Раціональне їх використання дасть можливість уникнути багатьох помилок на сучасному етапі розбудови нашої державності.

На сторінках наукових праць М. Грушевського неодноразово піднімалися різноманітні проблеми історії Закарпаття, яку вчений розглядав на загальноукраїнському фоні. Актуальність наукової і політичної спадщини М. Грушевського полягає також у тому, щоб науково довести безпідставність тверджень сучасних теоретиків неорусинства, які ставлять під сумнів належність краю до України, всіляко заперечують закономірність історичних процесів, що мали тут місце. Спадщина М. Грушевського доводить всю безпідставність і псевдонауковість таких сепаратистських тлумачень. Це стосується також твердження окремих сучасних угорських істориків, що Закарпаття — споконвічна угорська земля.

Головна мета даного дослідження полягає в тому, щоб простежити еволюцію поглядів М. Грушевського, розглянути його концепцію української державності. Поряд з головною метою, автор намагався вирішити ряд конкретних завдань. Зокрема:

— проаналізувати основні праці М. Грушевського, в яких вчений піднімав аспекти державотворення;

— простежити еволюцію політичних поглядів М. Грушевського (автономія, федерація в складі Росії, проголошення незалежності України);

— висвітлити проблему дослідження питань історії Закарпаття в працях М. Грушевського.

Методологічну основу дослідження складають принципи

історизму, які дають можливість об'єктивно підійти до вивчення проблеми. В роботі використано аналітичний, порівняльний, системний і конкретно-історичний методи. Дане дослідження є багатоплановим, яке переплітається з цілим рядом конкретних дисциплін, зокрема, історією України та історією української культури.

Джерельну базу даного дослідження становлять, перш за все праці Михайла Грушевського на політичну тематику.² Серед робіт вченого, в яких домінують політологічні концепції, слід назвати "Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу Східного Слов'янства", "250 літ". "Про українську мову й українську справу". "Хто такі українці і чого вони хочуть?", "Звідки пішло українство і до чого воно йде", "Вільна Україна". "Якої ми хочемо автономії і федерації", "На порозі нової України", "Універсали Центральної Ради". У 1991 р. Всеукраїнське товариство "Знання" видало основні політичні праці М. Грушевського.³

М. Грушевського постійно цікавила історія Закарпаття. Свої думки з цього приводу вчений виклав на сторінках своїх фундаментальних праць "Історія України-Руси", "Ілюстрована історія України", "Очерк истории украинского народа" та ін.⁴ Необхідно відзначити, що історико-політичні погляди М. Грушевського про історичне минуле Закарпаття вже знаходилися в центрі уваги вітчизняних дослідників.⁵ Побачив світ також науково-методичний збірник матеріалів конференцій, присвячених 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського, в якому належне місце також відводиться історичному минулому Закарпаття.⁶

Серед праць, в яких аналізується політична і наукова спадщина Михайла Грушевського, необхідно назвати праці В. Смоля, П. Соханя, І. Гирича, Ф. Шевченка, С. Білоконя, Я. Дашкевича, Л. Винара та ряду ін.⁷

Важливе значення для з'ясування політичної спадщини М. Грушевського має епістолярна спадщина вченого, яка теж знаходилася в центрі уваги дослідників.⁸ Вагоме місце серед дослідників-грушевськознавців посідають праці І. Лисяка-Рудницького.⁹ Змістовним у всіх відношеннях є нарис про життя і діяльність М. Грушевського, який вийшов з-під пера В. Грабовецького.¹⁰ Цими працями далеко не вичерпується кількість робіт про політичну проблематику спадщини М. Грушевського.

До цього необхідно додати, що з'явився навіть окремий напрям у науці — грушевськознавство. Це є ще одним доказом того, що ідеї Михайла Грушевського не застаріли, вони постійно привертають до себе увагу своєю актуальністю і живучістю, допомагають краще зрозуміти сучасні політичні процеси.

1. Боднар В. Л., Вегеш М. М., Худанич В. І. Становлення і розвиток політичної думки в Україні /Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв та гімназій/, — Ужгород, 1995. — С. 49.

2. Статті по словяноведенью // Сборник Российской Императорской Академии Наук. — Выпуск I. — СПб, 1904. — С. 298—304; Грушевський М., 250 літ // Літературно-науковий вісник, — Книга I. — Львів, 1904; Його ж: Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1917; його ж: Звідки пішло Українство і до чого воно йде. — К., 1918; його ж: Вільна Україна: Статті з останніх днів (березень-квітень 1917). — К., 1917; Його ж: Якої ми хочемо автономії і федерації. — К., 1917; Його ж: На порозі Нової України. Гадки і мрії. — К., 1991.

3. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991.

4. Вегеш М. Історичне минуле Закарпаття в працях М. Грушевського // Тези доповідей та повідомлень науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження академіка Михайла Грушевського. — Івано-Франківськ, 1991. — С. 55—56; Вегеш М., Задорожний В. Хорватське питання // Новини Закарпаття. — 1991. — 25 черв.; Вегеш М. М., Пальок В. В. Михайло Грушевський (1866—1934) // Вчені, письменники і політичні діячі про Україну (Збірник наукових праць). — Випуск перший. — Ужгород, 1996. — С. 22—40; Вегеш М. Михайло Грушевський про “хорватське питання” // Календар “Просвіти” на 1996 рік. — Ужгород, 1996. — С. 137—139; Його ж: Михайло Грушевський про Закарпаття // Орбіта-логос. — 1996. — 4 лип.

5. Дет. див.: Вегеш М. М., Пальок В. В. Названа праця. — С. 22—40.

6. Спадщина Великого Українця. — Ужгород, 1997. — 104 с.

7. Смолій В. А., Сохань П. С. Видатний історик України // Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. — Т. I. — К.: Наукова думка, 1991. — С. VIII—XXXIX; Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Там само. — С. X—XXIII; Сисин Ф. Повернення Михайла Грушевського // Там само. — С. XXIV—XXVI; Гирич І. Б. Документи академіка М. С.

- Грушевського у фонді 1235 ЦДІА УРСР у м. Києві // *Архіви України*. — 1984. — № 4. — С. 62; Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // *Український історичний журнал*. — 1966. — №11. — С. 22—27; Білокінь С. Михайло Грушевський // *Літературна Україна*. — 1988. — 21 липня; Дашкевич Я. Р. Хто такий Михайло Грушевський // *Там само*; Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934) // *Сучасність*. — 1985. — С. 109—113; Єфремов С. На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності М. С. Грушевського // *Український Історик*. — Т. XXXII. Тридцятиліття Українського Історичного Товариства. 1965—1995. — Нью-Йорк—Торонто—Київ—Львів—Мюнхен, 1995, — С. 167—179; Боднар В. Л., Вегеш М. М., Худанич В. І. Історія української державності. — Ужгород, 1996.
8. Білокінь С. Листи Георгія Ломова до Ганни Грушевської-Шамрай // *Український Історик*. — Т. XXXII. — С. 180—189; Гирич І. Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва // *Там само*. — С. 190—203.
9. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В двох томах. — Т. 1. — К.: Основи, 1994. — 554 с.; Т. 2. — К.: Основи, 1994. — 573 с.
10. Грабовецький В. Михайло Грушевський — видатний історик України, громадсько-політичний і державний діяч. До 125-річчя з дня народження. — Івано-Франківськ, 1991. — 44 с.

РОЗДІЛ І

ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ І КОНЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ПУБЛІЦИСТИЦІ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Загальновідомо, що М. Грушевський розробив власну концепцію державності українського народу, яка, на його глибоке переконання брала свій початок з Київської Русі. Він постійно і аргументовано відстоював її, даючи рішучу відсіч її противникам. У цьому відношенні заслуговує на увагу його праця “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства”, опублікована в 1904 р.¹

“Схема ся стара, — писав М. Грушевський, — вона мав свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна — генеалогія московської династії. З початком наукової історіографії в Росії сю схему положено в основу історії “Российского государства”. Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільности, культури і “русская история стала зближатися до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди, що дали, то більше. Ту ж схему в простішій формі прийняла наука “истории русского права”, складаючися з трьох відділів — права Київської держави, московського й імперського”.² Отже, мова йде про узурпацію спадщини Київської Русі Росією. Це особливо помітно в багатомних виданнях М. Карамзіна, С. Соловйова і В. Ключевського. На глибоке переконання М. Грушевського, “Київська держава, право, культура були витвором одної народности українсько-руської; Владимиро-Московська — другої, великоруської”.³

Підаючи критиці теорію російського історика М. Погодіна, М. Грушевський стверджував: “Київський період перейшов не у володимирсько-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV—XVI в. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, напр., до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не преємства двох періодів у політичній і культурній житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми

суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народности. Етнографічна й історична близькість народности української до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань, — вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами”.⁴

На глибоке переконання М. Грушевського, “історія великоруської народности зістається властиво без початку. Історія сформування великоруської народности досі зістається невиясненою, через те, що її історію починають слідити від середини XII в.”⁵ Що стосується історії східних слов’ян, то вона, “не зупинить історії великоруського народу, його державного і культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права зігнувати історію білоруської і ще менше — українсько-руської народности, або заступити їх повириваними з них і попришиваними до історії великоруського народу клаптиками, як то практикується тепер... Історія великоруська... з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї, се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась “общеруська” історія. Зрештою “общеруської” історії й не може бути, як нема “общеруської” народности. Може бути історія всіх “русских народностей”, кому охота їх так називати, або Історія Східнього Слов’янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої “русской истории””.⁶

М. Грушевський вважав, що “найбільше раціональним... є представлення історії кожної народности зокрема, в її генетичнім преемстві від початків аж до нині. Се не виключає можливости представлення синхроністичного, подібно як укладаються історії всесвітні, в інтересах перегляду, з педагогічних, щоб так сказати, мотивів”.⁷

Історія української державності червоною ниткою проходить у статті “250 літ”, яку вчений присвятив 250-й річниці приєднання України до Росії в 1654 р. Стаття була написана німецького мовою для інформаційного часопису, а перекладена на українську мову в 1904 р.⁸ На думку М. Грушевського, “можність вести високу політику була втрачена українською суспільністю (під час царювання Катерини I — *Авт.*). Українське відродження, що зачиналося тоді... перенесло центр ваги в іншу сферу — культурної роботи, усвідомлення й подвигнення мас”,⁹ М. Грушевський дав високу оцінку діяльності Кирило-Мефодіївського братства, яке у “своїй програмі — першій серйозній і свідомій програмі відродженої України — рішуче переносить головну вагу в сферу культурних і соціальних ідеалів, хоч і не вирикається

політичних, автономічних постулатів. Він іде свідомо назустріч соціальним змаганням мас, із якими розминулися, зігнорувавши чи перечивши їх, великі провідники української революції XVII в. — і підкладає нову, міцну підвалину під будову українського відродження”.¹⁰

Проблему генези української державності М. Грушевський піднімає в статті “Хто такі українці і чого вони хочуть”,¹¹ опублікованій у 1917 р. В ній він підняв такі питання, як “Звідки пішла назва Українців?”, “Хто українці?”, “Який повинний бути той новий лад, котрого хочуть Українці?”.

Кредо М. Грушевського — Україна є правонаступницею Київської Русі. “Так, ми стара Київська Русь, — заявляє М. Грушевський, — але ми разом з тим український народ, осібний народ, з своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою. Ви, Великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв’язі не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наложила свою печать на наше життя: відродження XVII віку, козаччину, великі народні повстання XVII віку, розвій українського народовластя, козацького демократизму. Ми пройшли свою путь великої боротьби за волю і рівність, котрої не знали інші “народності руські”. В ній ми остаточно сформувалися в український народ, а теперішні події закінчують його перетворення в українську націю”.¹²

Простеживши історичне минуле українського народу, М. Грушевський підняв проблему яким має бути той новий лад, якого добиваються українці. Відповідаючи на нього, вчений і політик констатував: “Українці добиваються того, щоб Україною всею правила виборна рада України чи сойм, як його називають, та виборні міністри, щоб вони могли дбати про свій край, не питаючися ні в кого ухвали та потвердження, крім свого народу — питалися волі виборців України, а не правительства республіки. Щоб вони були зв’язані вічним союзом між собою, спільно порядкували найважливіші для сього союзу справи, а всередині, в своїх внутрішніх справах були самостійні, автономні, як се називається. Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країв”.¹³

У 1918 р. М. Грушевський опублікував працю “Звідки пішло українство і до чого воно йде”.¹⁴ У вступі автор однозначно стверджує: “Теперішнє Українство се те, що було од віків на українській землі: домагання для українського народу рівного права з іншими народами — права бути господарем на одвічній своїй землі. Тільки що народ той називав себе в давніх віках народом руським; а як ся назва стала означати

і великоросів, і тих, що від українського народу його права відбирали, то він не схотів далі сим іменем називатись і пошукав собі іншого імені. А діло його старе — те, що почалося багато віків тому”.¹⁵

У розділі “Теперішня Україна і її минувшина” М. Грушевський в черговий раз звертається до історичного минулого українського народу: “Україною ми називаємо край, де більшість має український народ, себто де українців живе більше, ніж якого-небудь народу. Коли порахувати українців і неукраїнців, то виходить, що українці мають більшість на просторони від середини Карпатських гір до Північного Кавказу і від Чорного моря до ріки Прип’яті”.¹⁶ Вчений чітко заявляє, що за Карпатами живуть такі ж українці, як і на Великій Україні.¹⁷ М. Грушевський простежив основні етапи українського національно-визвольного руху до початку ХХ ст.

Детально проаналізувавши українсько-російські відносини з найдавніших часів, М. Грушевський, разом з тим, підсумував, що “українці не мають наміру одривати Україну від Росії”.¹⁸ М. Грушевський, стоячи у цей період на позиціях федеративного устрою Російської республіки, в той же час заявляє, що “українці зовсім не знають наміру тим ослабити її (Росію — *Авт.*) або розривати”.¹⁹ У розділі “Наші завдання” М. Грушевський знову зупиняється на своїх попередніх твердженнях: “Українці не мають бажання від когось відділюватись, відмежовуватись — вони хочуть тільки, щоб їм і всьому громадянству України була змога порядкувати крайові справи, будувати долю краю без усяких сторонніх втручань і без можливості таких втручань”.²⁰ Дослідник вірить, що “керманічі Російської республіки ще такі зрозуміють, що те, чого ми домагаємось, се невідступна потреба українського народу, від котрого не відступить, бо не може і не смає відступити, хто б не стояв на чолі його, які б верстви і групи ним не проводили. Зрозуміють, що в інтересах свободи і революційних здобутків керманічі Росії повинні мати український народ за собою, а ніяк не проти себе. А зрозумівши, скоро зрозуміють і те, що може їм дати український народ, най залишать свої підозрілі, невірні відносини до нього і його змагань.

Бо ж і нема другого народу, більше відданого інтересам свободи і здобутків революції, як народ український.

Але покладатися йому треба тільки на себе і за себе вміти постояти!”²¹

Праця М. Грушевського “Вільна Україна” охоплює період з березня по квітень 1917 р.²² Привітавши падіння царизму і утворення демократичної Росії, М. Грушевський знову звертається до державного статусу України: “Автономія — федерація! Широка автономія України

в її етнографічних межах в федеративнім зв'язку з демократичною Російською республікою. Се наша платформа, се гасло, з котрим підіймаються і стають безконечні лави українського війська, селянства, робітництва, молоді, інтелігенції, і з ними пліч-о-пліч все нові й нові групи інших народностей України, з неукраїнських меншостей української землі”.²³

Проблему подальшого устрою нової Російської республіки мали вирішувати Установчі збори. Однак, М. Грушевський вважав, що для українців є принизливим їх чекати, “як розгравання якоїсь всеросійської лотереї, а будемо знати, що вони нам дадуть”.²⁴ Саме чого чекав М. Грушевський від Установчих зборів? “Дадуть те, — писав він, — що властиво по самій ідеї своїй дати повинні — останню юридичну санкцію того устрою, який виробиться на місцях, в національних і всяких інших областях в згоді з принципами свободи й демократизму, за порозумінням місцевих національних і класових груп, і Установчим зборам буде запропонований вже для остаточного підтвердження і затвердження”.²⁵

У своїй праці М. Грушевський піднімає болюче питання ставлення Української держави до різних народностей.²⁶ “Всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей несимпатичні й небажані взагалі коли б то не було. Тепер же в нинішніх обставинах, коли так треба такту і розваги, порозуміння і солідарності для досягнення великої мети, — вони недопустимі зовсім. Їх треба попросту признати національним злочинством і виступати проти них з усією рішучістю”.²⁷

М. Грушевський різко засудив лозунг “Україна для українців”. “З різних сторін, — пише він, — до мене звертаються з тривожними запитаннями, чи се за нашою згодою і відомістю виголошуються в різних місцях такі слова, що Україна тільки для українців, а кацапам звідси треба забиратись, що всякі посади на Україні повинні тепер займати тільки українці, а іншим людям тут робити нічого. Сі розмови дуже неприємно вражають дуже прихильних для українства людей, а деякі люди поступові, ідейні з неукраїнців, які по-своєму старалися для краю, беруть собі такі розмови до серця і справді збираються з України перебиратися до інших сторін, не маючи змоги окремо відповідати на такі запитання і заспокоювати затривожених, я ще раз беруся за перо, щоб тею дорогою відповісти з усією рішучістю — Ні!”²⁸

М. Грушевський вважає, що, навпаки, “Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе. Всякий, хто водиться з такими

поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був — великорос, жид, поляк, чех. А хто хоче тільки жититися з праці народної, бути паразитом, поїдателем солодких кусків той нам не потрібен, без ріжниці, чи він неукраїнець, чи українець”.²⁹ Таким чином, позиція М. Грушевського чітка і зрозуміла.

У квітні 1917 р. побачила світ остання праця М. Грушевського, в якій він ще стояв на позиціях автономії й федерації. Мова йде про змістовну брошуру “Якої ми хочемо автономії й федерації”.³⁰ У розділі “Що таке автономія” М. Грушевський дає теоретичні визначення ряду політологічних термінів, зокрема, “автономія”, “самоуправа чи самоврядування”, “краєва автономія”, “розширена самоуправа” тощо. “**Автономія** — грецьке слово, по нашому б сказати, сама законність (авто-номія, номос — закон), се значить право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю”.³¹

“**Широка політична автономія**” — автономія, котра наближається до повної самостійності якоїсь області”.³²

М. Грушевський виділяє такі форми державного правління:

- 1) повний централізм;
- 2) децентралізація адміністраційна (бюрократична);
- 3) самоуправа (самоврядування), вужча або широка;
- 4) автономія вужча (обмежена) або широка;
- 5) державність неповна (несуверенна);
- 6) держава самостійна, незалежна.³³

М. Грушевський не обмежується перерахуванням названих етапів, а висловлює з приводу кожного з них свої міркування, дає власне визначення.

“**Повний централізм**” — всім порядкує центральне правительство через своїх урядників, які мають тісний круг діяльності, щільно обмежений розпорядженнями правительства і в усім, що виходить поза сі розпорядження, мусять звертатися до центрального правительства

“**Децентралізація**” — коли центральне правительство розширяє права своїх урядників, намісників чи губернаторів, поручає їм порядкувати справами, не питаючися розпоряджень центрального уряду або загальних порядків держави”.³⁵

“**Самоуправа (самоврядування)**” — коли громадянство через вибраних людей (депутатів, гласних, совітників), організованих в радах й виконавчих комітетах з певними виборними виконавцями, комісарами і судьями порядкує свої економічні, культурні, адміністраційні чи судові

справи, — може бути вужчою і ширшою, більше і менше демократичною”.³⁶

“Автономія національно-територіальна” — Українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (нецензового) громадського самопорядкування, від самого споду (“дрібної земської одиниці”), аж до верху — до українського сойму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд. Тільки в певних справах, спільних для всієї Російської держави, вона має приймати постанови загального її представительства, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально її людності і людності всієї Російської республіки”.³⁷

У квітні 1917 р. М.Грушевський — прихильник федеративного устрою. “Становище України,— вважає він,— буде забезпечене і відносини її до Російської республіки будуть певні і щирі тоді тільки, як Україна не стоятиме одинцем, а всі часті Російської республіки будуть не тільки що автономними провінціями, а державами, зв’язаними федеративним зв’язком”.³⁸ Що ж таке федерація в розумінні М. Грушевського?

“Федерація, інакше союзна держава (федеративний — союзний по латині), власне, означає об’єднання в одній державі кількох держав же. Організація йде або знизу, коли кілька окремих держав або незалежних громад організуються в одну державу і віддають дещо з своїх суверенних (верховних) прав загальнодержавній організації і її органам, а решту сеї суверенності зіставляють собі й своїм місцевим органам, не перестаючи й далі бути державами, неповносуверенними тільки. Або йде з гори, коли держава одностайна (унітарна) ділиться своїм суверенітетом з своїми провінціями і перетворюється в федерацію”.³⁹

Таким чином, у ряді своїх політичних праць М.Грушевський підняв цілий пласт питань з історії української державності та накреслив свій план майбутнього політичного устрою України. На квітень 1917 р. вчений притримувався думки, що Україна має мати найширші автономні права у складі демократичної, федеративної Російської республіки.

1. Грушевський М. Статті по славяноведенію // Сборник Российской Императорской Академии наук. — Выпуск I. — СПб, 1904. — С. 298–304.

2. Там само. — С. 298.

3. Там само. — С. 299.
4. Там само.
5. Там само. — С. 299—300.
6. Там само. — С. 303.
7. Там само. — С. 304.
8. Грушевський М. 250 літ // Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст. Хрестоматія. — Львів: Світ, 1996, — С. 173—178.
9. Там само. — С.178.
10. Там само.
11. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 109—120.
12. Там само. — С. 112.
13. Там само. — С.117—118.
14. Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде. — К., 1918. — 14 с.
15. Там само. — С. 3.
16. Там само. — С. 3—4.
17. Там само. — С. 4.
18. Там само. — С. 12.
19. Там само.
20. Там само. — С. 13.
21. Там само. — С. 14.
22. Грушевський М. Вільна Україна: Статті з останніх днів (березень—квітень 1917) // Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст. — Львів, 1996. — С. 202—216.
23. Там само. — С. 207.
24. Там само. — С. 210.
25. Там само.
26. Там само. — С. 210—212.
27. Там само. — С. 212.
28. Там само.
29. Там само. — С. 213.
30. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії й федерації // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 121—133.
31. Там само. — С. 121.
32. Там само.
33. Там само. — С. 122.
34. Там само.
35. Там само.
36. Там само.
37. Там само. — С. 125—126.
38. Там само. — С. 128—129.
39. Там само. — С. 129.

РОЗДІЛ II

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ В ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У складних умовах будівництва незалежної Української держави приходять до нас із забуття імена видатних діячів нашої культури, науки і духовності. Величною постаттю для українського народу був і залишається Михайло Грушевський. Сьогодні він повертається до нас передусім як видатний історик, як одна з головних постатей українського національного самоствердження в новітній історії України. Він підніс українську історіографію до світового рівня, а своєю унікальною десятитомною “Історією України-Руси” — створив Біблію українського народу, чим поклав могутні підвалини для національно-державного відродження.

Велика заслуга М.С.Грушевського в тому, що у своїх наукових і науково-популярних працях він осягав історію всіх українських земель, незалежно від того, під владою яких чужоземних держав вони знаходилися. Він збирав до купи і органічно поєднував усе, що стосувалося української нації, подавав історію українського народу як єдиний безперервний еволюційний процес. Усе своє життя вчений боровся за з’єднання воедино всіх українських земель, показував і доводив спільність їх життя й інтересів у минулому та спільність їх прагнень у майбутньому. Видатний український історик, учень М. С. Грушевського, І. П. Крип’якевич писав: “Коли українська нація почувається тепер однопліжною й однодумною, то це в немалій мірі заслуга саме Грушевського”.¹

Для закарпатців особливої уваги заслуговує той факт, що М.С.Грушевський не обійшов своєю увагою і проблеми історії Закарпаття. Для дослідження історії нашого краю вчений широко використав староруські літописи, угорські джерела та праці російських, українських, угорських, чеських, словацьких, німецьких та закарпатських істориків. Це дало йому змогу в другому томі “Історії України-Руси” подати окремим параграфом “Історичну літературу Угорської Русі”, вмістити карту “Західна Україна в XI—XIII віках”. В цьому плані його заслуга не тільки як дослідника краю, а як історіографа історії Закарпаття.

М. С. Грушевському належить ціла низка блискучих положень з історії Закарпаття. Це в таких працях, як багатотомній “Історії України-Руси”, монографіях “Ілюстрована історія України”, “Очерк истории украинского народа”, “Як жив український народ”, “Про старі часи на Україні”, в окремих наукових статтях як “Справа українського університету у Львові”, “Справа українських кафедр і наші наукові потреби” та ін. Вивчення різноманітних джерел та літератури допомогло вченому побачити за уявною одноманітністю ціле розмаїття складових частин історії “Угорської України” як єдиного загальноукраїнського процесу.

Які ж основні питання історії Закарпаття знайшли своє відображення в працях М.С.Грушевського? Перш за все, це проблема заселення краю словенським, а пізніше українським етносом задовго до приходу угорських племен в Тисо-Дунайську низовину. На сучасному етапі це положення широко обгрунтоване в роботах археологів, які датують пам’ятки слов’янської матеріальної культури на території Закарпаття VI—VII ст. н. е. Спостереження вченого мають не лише історіографічну цінність, але й зберігають своє значення як один із наукових підходів до з’ясування проблеми етногенезу слов’ян. У контексті поглиблення своїх спостережень, конкретизації тих чи інших теоретичних узагальнень і висновків М.С.Грушевський здійснив короткий науковий огляд історії Угорської Русі. Нарис про Угорську Русь дав нам предметне уявлення про територію, населення, загальні тенденції економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку.

Виходячи з літописного повіствування про розселення східних слов’ян, вчений приймає до уваги літописне твердження, що на заході за Дулібами сиділо руське плем’я хорватів. Він підкреслив, що це положення опирається на звістку візантійського історика Костянтина Порфірородного про Білу Хорватію. М. С. Грушевський вказує, що “виходячи з звістки про руських хорватів (властиво здогадів про їх осаді) і звістки Костянтина, що на Білих Хорватів нападають печеніги, припускають звичайно Білу Хорватію, що тягнулася по Карпатському підгір’ю від басейну Лаби над верхній Дністер (або як приймають інші — на полудневім згір’ю Карпатів в теперішній Угорщині)”.²

Сукупність історичних джерел мали замінити археологічні знахідки. Михайло Грушевський прийшов до висновку, що тогочасні здобутки археології були ще незначними. І тому, будучи істориком чесним і справедливим, він констатував, що це питання слід вважати відкритим, бо “сумнівна річ, чи було українське плем’я зване Хорватами і не знати, де воно сиділо”.³ У монографії “Очерк истории

українського народу” він писав, що “гірську область Карпат займала група дрібних народів неясного, ймовірно фракійського походження”.⁴

Незважаючи на те, що “хорватське питання” так і не було з’ясоване, однак воно, на думку М.С.Грушевського, було другорядним. Головне полягав зовсім в іншому: “Яке плем’я мешкало на підгір’ю Карпатським, в Галичині, літописці не кажуть. Але і там і тут мешкали також українські племена, або краще сказати — східно-полудневі племена слов’янські, з котрих вийшов нинішній український нарід...”.⁵ Таким чином академік зробив висновок, що населення, яке заселяє Закарпаття, є українським, автохтонним. У фундаментальній “Історії України-Руси” вчений писав: “Русини в Угорщині такі ж давні осадники, як і Угри, і що в Карпатських горах вони вже жили від непам’ятних часів — коли ще Угри мандрували до Угорщини”.⁶

В літописі “Повесть временных лет” говориться про похід Володимира Святославовича 994 р. на Хорватію. М.С.Грушевський припускає, що “може ся “хорватська війна” лишилася відгомонам боротьби з Польщею? Але так само вона може бути відгомонам иньшої війни з Чехією або Угорщиною, за Карпатську Україну”.⁷

В першому томі багатотомної “Історії України-Руси” історик широко досліджує українське розселення на західних кордонах. Про територію, яку заселяла українська людинність Закарпаття в давнину, вчений наголошує, що з обох сторін Карпат живуть українці. Він пише: “Сучасна етнографічна українська територія виступає далеко на захід узьким клинцем, затиснена між польською і словацькою людинністю. Клинєць сей майже досягає верхів’я Дунайця й звідси границя йде в північно-східнім напрямі, займаючи верхів’я Попрада, Ропи, Вислоки й до Сяну... На полудні від Карпат українські осадни зачинаються також від басейну Дунайця, вже порозриваною і обтятою словацькою колонізацією українські осадни йдуть по згір’ям Карпатів вздовж угорської границі над Попрадом, по верхів’ям Ториці, Топді, Ондави, Лаборця, аж над Угом починається більше неперервна українська територія, що йде далі між Карпатським хребтом та верхнього Тисою й її притокою Вишевою, поки не стрічається на верхів’ях Вишеви, Бистриці, Молдови з волоського колонізацією”.⁸ Далі М. С. Грушевський вказує, що “за суцільною українською територією, на підгір’ю українські осадни йдуть островами між словацьку, а потім між угорську колонізацію, далеко на полудень, в басейні Бодрога, Гернада, Солоні, Красної і Самоша. Але ці південні острови в значній мірі настільки вже денационалізовані, що про їх українську народність свідчить головно східний обряд”.⁹

Вчений вважав, що заселення гірських районів Закарпаття русинами-українцями йшло зі Сходу на Захід самим гірським хребтом, а українська людність мусіла заходити в гори з рівнин й розповсюджувалась річними долинами. М. С. Грушевський притримувався думки, що теперішні українські елементи в мішаних смугах в переважній частині останки української колонізації, а не нові здобутки її: “нової масової української колонізації в тім напрямі ми не знаємо, а коли вона давніше, то мусіла бути давніше значніша, бо на наших очах український елемент, досить витривалий взагалі, винародовлюється тут на мішаних територіях, в тіснішій стичности з переважною чужою колонізацією”.¹⁰

Говорячи про асиміляційні процеси по відношенню до русинів-українців, історик вказував, що “Русини Спишсько (сучасна Словацька Республіка) комітату переважно вже так пословачені, що тільки грецький обряд і українські елементи в мові вказують подекуди, що ми маємо до діла з колишніми русинами, і над сими руськими могилами уже йде завзята суперечка — чи маємо тут пословачених русинів, чи споконвічних словаків. Документи з попередніх століть вказують русинів там, де вже тепер сидять самі словаки; ще на початку XIX століття мали бути значні останки русинів на Гроні, де тепер вже значаться самі словаки.”¹¹

В своїх працях М. С. Грушевський показав, що “подібне відбувається й на українсько-угорському пограниччю, особливо завдяки державній, суспільній та економічній перевазі мадярського елементу”. Він вказує, що ще на початку XIX ст. російський вчений-подорожувач В. Броневський в праці “Путешествие из Триеста до Петербурга в 1810 году”, проїжджаючи від “Мішкольца через Кошиці на Бардіїв, чув себе серед руської стихії: від Мішкольца до границь Польщі села і міста по більшій часті заняті русинами”.¹² На кінець XIX ст., як вказує М. С. Грушевський, “число русинів на рівнині, між мадярами таки дійсно на очах маліє”.¹³ Вчений приходить до висновку, що які-ж мусів понести страти руський елемент протягом мадярського “тисячоліття”? Мусимо думати, що українські колонії, які й тепер ще переходять за Солону, Красну, Самош лишилися останками далеко густішої колись, коли не масової колонізації (сліди їх переховались ще в топографічних назвах).¹⁴ Вчений простежив асиміляційні процеси по відношенню русинів-українців також в Семиграді. Він пише: “В Семигороді вже нема русинів, вони загинули, можна сказати на нашій пам’яті ще на початку XIX ст. Мали бути їх останки. Слід русинів зівстався тільки в численних хоро- і топографічних назвах на

цілім просторі Семигорода, у всяких змадяризованих, румунізованих і германізованих назвах”.¹⁵ На основі вивчення широкого кола джерел, орфографічних і топографічних матеріалів та літератури, М.С.Грушевський робить висновок, що на “Карпатських горах руське розселення не кінчилося... Ми подибуємо Русинів на цілім полудневім Карпатськім підгір’ю, почавши від Татр до полудневих Трансильванських Альпів”.¹⁶

Щодо української колонізації в басейні Верхньої Тиси, — вказує історик, — то вона тут “задержалась до наших часів (в масах на підгір’ю, острівцями на рівнині), а в Семигороді і на Подунав’ю зникла цілком. На се вплинула неоднаковість колонізаційних обставин... Коли “на рівнині Дунаю і Тиси з’явилися Угри, полудневі українські осади затоплені чужою людністю, стали винародовлятися під впливом політичної і всякої иньшої переваги мадярства. Так само загинули слабкі останки української колонізації на Подунав’ю під волоським потопом”.¹⁷ Вчений вважає, що тільки “на Карпатськім підгір’ю, полишені самі собі, в інтересах для Мадярів місцевостях Русини протягом віків зміцнилися й залюднили сі краї збитою масою”.¹⁸

Важливе положення, яке досліджує у своїх працях історик — це про входження Закарпаття до складу Київської Русі. Вчений допускається і такої думки, що Закарпаття в IX ст. було в залежності від Велико-Моравської держави, а з X ст. залежало від Київської Русі. Тільки з середини XI ст. ці землі потрапили в залежність від Угорщини. Він писав: “Підгірська Карпатська Країна остаточно ввійшла до складу Угорської держави ледви чи скоріше XI в.; перед тим вона, разом з галицьким підгір’ем, могла, бодай часами входити в круг політичного впливу Київа. Але з XI в. належала вона до Угорщини певно, і Карпати звуться на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII ст., з огляду на їх політичну приналежність, тим часом як Угрин Кеза, XIII в. зве їх “Руськими горами” — з етнографічного погляду, чи може з огляду на Закарпатську, Галицьку Русь”.¹⁹

Відомо, що в 1281—1321 рр. Закарпаття знаходилося під владою галицько-волинського князя Лева. М. С. Грушевський теж не обійшов мовчанням цей історичний факт. В “Ілюстрованій історії України”, посилаючись на угорські, чеські, польські й німецькі джерела, вчений стверджував, що Лев “пробував заволодіти... закарпатською угорською Україною, користуючись з замішань на Угорщині, і, здається, якийсь час володів нею, бо в однім документі Григорій надзупан бережської столиці називав себе його урядником”.²⁰ Разом з тим, вчений писав, що придбані Левом Даниловичем закарпатські території були

незначними. Більш детальніше про володіння князя за Карпатами М. С. Грушевський писав у багатотомній “Історії України-Руси”: “З одної грамоти нового короля Володислава Половця з 1281 р. випадкове довідаємося, що військо Льва перед тим було напало й спустошило землі верхньої Тиси, положені досить далеко від границі. Потім в руських джерелах маємо звістку про якийсь похід чи подорож Льва на Угорщину в 1283 р., але звістка ця загальна, що з неї не можна догадатися, чи то був ворожий похід, чи приятельська подорож. Але судячи з того, що в поході Татар на Угорщину, що стався скоро потім (на початку 1285 р. руські князі брали участь не радо, тільки з наказу татарського, і Лев випросився з цього походу йно перейшовши угорську границю, — треба думати, що відносини до Угорщини тоді вже були полагожені. Потім маємо хроніку, що в війні кор. Андрія III (останнього з Арпадів) з герцогом австрійським помагали йому “Русини”, разом з Татарами”.²¹ Знову повертаючись до грамоти березькому жупану Григорію, М. С. Грушевський відзначав: “Коли зведемо до купи сю згадку з тим руським походом, що заходив в Угочанський комітат, сам собою проситься вивід, що Лев був загорнув сю частину Угорської Руси й задержав за собою поугодні з угорським королем. Чи так дійсно було — годі сказати; так само зможемо сказати, чи та угорсько-руська провінція Галичина, коли дійсно була здобута Львом, довше належала до Галичини. З р. 1307 маємо грамоту того ж наджупана Григорія уже без того титулу, що могло б вказувати на те, що залежність сього краю від Галичини скінчилася.

Другу відомість, більш певну і категоричну про галицькі володіння в Угорщині маємо на одній пізнійшій грамоті кор. Кароля Анжу; з неї довідемося про якийсь замок, захоплений руськими князями за останніх Арпадовичів: він належав до руських князів до 1320-х рр. коли його пробував відібрати кор. Кароль, і мабуть таки відібрав. Близших вказівок на місце сього замку і на великість того галицького аннекса грамота не дає ніяких. Можна лише гіпотетично шукати його в західній частині Угорської Руси, де сидів в тім часі жупан Петро, що пробував втягнути галицького князя в угорські справи. Володів ним, судячи з тих слів грамоти, ще Лев, і сю згадку можна також звязувати з його угорською політикою”.²²

Цікаві думки висловив М. С. Грушевський з приводу назв “русини”, “українці”. Для нього не викликало сумнівів, що “різномірність сих назв не має особливого значення, бо покривав понятє саме по собі ясне; вона цікава не тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які

прийшлося пережити сьому народові”.²³ Не вина українців, що вони були накинугі на роздоріжжі політичного життя, “як безборонна, беззахисна здобич для заборчих апетитів”²⁴ іноземних поневоловачів. Непрошені гості намагалися довести українцям, що вони “руснаки”, “карпатороси”, “угророси”, хто завгодно, тільки не українці, а земля, на якій вони живуть з давніх часів — “земля без імені”. Терміни “українець”, “український” були фактично заборонені. Можливо саме тому на Закарпатті і на західноукраїнських землях терміни “Русь”, “руський” “ще й досі в повній силі задержалися”.²⁵

В своїх працях історик торкається питання адміністративного устрою. Він вказує, що сформований в XII ст. поділ Угорщини на комітати або жупи, поширився і на Закарпатську Україну. Уже на початку XIII ст, в документах зустрічаються назви комітатів: Спішський, Шарішський, Земшпінський (сучасна Словацька республіка), Березький, Ужанський, Угочанський, але їх кордони ще не були кінцево встановлені. Найпізніше був сформований Марамороський комітат, хоч сама назва Мараморош зустрічається в документах на межі XII і XIII ст. До утворення Марамороського комітату землі по верхній Тисі зачислялися то до Угочанського то до Березького комітатів і тільки в другій чверті XIV ст. сформувався остаточно Марамороський комітат. Вчений робить висновок, що комітатська організація “мала важне значення в життю руських земель Угорської корони за перших століть. Голова комітату - “наджупан”, був безпосереднім начальником всіх місцевих свобідних, і непривілейованих верств, до котрих тутешня людність належала”.²⁶ “Комітатська організація, — вважав М. С. Грушевський, — ... ослаблюється тільки з розвитком привілейованої земельної власності, що шириться на руським підгір’ю від XIII в. і тоді ж здобуває свої головні імунітети... З другого боку ослаблюється комітатова організація через ослаблене державного характеру наджупанського уряду”.²⁷

Багато уваги в другому томі “Історії України-Руси” вчений надає розгляду питання про будівництво замків як феодалських центрів. З приводу цього він написав: “Впадає в око, що столичні замки комітатів, резиденції наджупанів, центри правительственного життя й разом — економічного й фіскального використання країв, в сих руських підгірських комітатах переважно лежать в полудневих околицях, на підгір’ю — Боржава, Унгвар, Земшпін, почасти Шаріш”.²⁸ М. С. Грушевський приходиться до висновку, що очевидно “підгірські рівнини звернули на себе увагу провительства, ніж, чисто гірські околиці, ще глухі й малоприступні, з своєю ще рідкою людністю, з перевагою ловетства й особливо скотарства над рільництвом, тим часом як на Потисю

було розвинено не тільки рільництво, але й більш делікатні культури — як плекання винограду на ширшу міру. Через те ж саме й привілейована власність далеко скорше мусила розвинутися на підгір'ю, ніж в самих горах...”²⁹

На думку вченого, головним способом для підпорядкування території і української людної Закарпаття угорський уряд вважав власне будівництво державних замків. “На території, котрою займаємося, можемо в XIII ст. на підставі документів вказати такі замки: Уйвар на Ториці, Шариш і Шоувар на Топлі, Шатор, Земплин і Поток над Бодрогом, Унгвар над Угом (Ужем), Мункач над Латорицею, Боржава над Боржавою, Вишк над Тисою, Гус над Тисою.”³⁰

Досліджуючи питання про розширення угорського права на організацію місцевого життя і відносини, вчений вважав, що уже в XIII ст. “на Підгір'ю ми знаходимо всі суспільні верстви, які знало се право: шляхту, духовенство, йобадьонів, привілейованих колоністів, селян, непривілейованих і замкових слуг...”³¹

Досліджуючи історію Угорської Русі, М.С. Грушевський звертає увагу на спільність закарпатських українців з українською людною Галичини і Наддніпрянської України. Так, у праці “Як жив український народ” він наголошує, що “край, де наш народ живе, звемо Україною, а народ українцями. З давніх часів він звався Русь, а люде — русини; так і досі звать себе здебільшого наш люде в Галичині та на Угорщині (мається на увазі Закарпаття — *Авт.*) — русини, руснаки... і на Угорщині, під горами Карпатськими, де міста Ужгород і Мукачів, теж наш люде”. Аналогічні думки М. С. Грушевський висловив у праці “Хто такі українці і чого вони хочуть”: “Україною ми називаємо край, де більшість має український народ, себто, де українців живе більше, ніж якого-небудь народу. Коли порахувати українців і не-українців, то виходить, що українці мають більшість на просторони від середини Карпатських гір до середини північного Кавказу, і від Чорного моря до ріки Прип'яті. Українська земля окружає широким поясом північне узбережжя Чорного моря, приблизно на тисячу, а місцями і півтори тисячі верств вздовж, а 700—900 верств вшир... На сій землі український народ, або краще сказати — ті люди, від яких пішов гегерішній український народ, бо вони себе звали давніше різними іншими йменнями, — живуть не менше як півтори тисячі літ”.³³ Таким чином, М. С. Грушевський чітко притримується ідеї соборності всіх українських земель, включаючи до українських земель і ті, які “на порозі нової України” належали різним імперіям.

Разом з тим, досліджуючи історію українського народу як єдине цілісне, вчений вказує і на відмінності окремих її регіонів. Він писав:

“Такий великий край, як отсі українські землі, не може бути одинаковий, не одначе в нім життя, не однакове й господарство... Інакше господарюють, інакше живуть, інакше вбираються в Карпатських горах, інакше над морем, інакше серед лісів та болота над Прип’яттю, інакше в херсонських лісах. Інакше трохи вбираються й подоляни..., а інакше люде з гір, що зуться гуцулами, бойками й лемками і т.п.”³⁴ Історик робить висновок, що незважаючи на регіональні відмінності, “та проте все — то наші люде, один народ і один край. Прислухатися до мови, придивитися до життя — й почуєш, що ближчий галичанин полтавцеві, як поляк, як чех, ближчий подолянин слобожанинові, ніж москаль або серб... Наші люде з різних країв України ближчі собі, ніж якийсь інший слов’янський народ,— то все українці, один народ український”.³⁵

Важливе питання з історії Закарпаття, яке знайшло своє відображення в працях вченого — це німецька колонізація на Закарпатті. Торкаючись цієї проблеми, він писав: “Осібне місце між елементами руським і мадярським займали німецькі колоністи”.³⁶ Він виділяв три періоди німецької колонізації в краї, вважає, що “початки німецької колонізації полудневого Підкарпаття відносяться до другої половини XII ст. і “вважають сю давнішу колонізацію нижньонімецькою (фляндською). Але більш інтенсивніше німецька колонізація розвинулася в XIII ст., з Саксонії, разом, а по части — і в зв’язку з німецькою колонізацією Польщі”.³⁷

На думку вченого колонізація XIII ст. перевершила давнішу, про яку тепер тільки можна здогадуватися. Він вважає, що великий вплив на розвиток німецької колонізації в Закарпатті, як і в Угорщині в цілому, мало татарське спустошення. Німецькими колоністами хотіли угорські королі винагородити тодішні втрати людности, як це робили польські, та навіть руські князі. Досліджуючи дану проблему, М.С.Грушевський вважає, що головним тереном цієї колонізації на Угорській Русі було русько-словацьке пограниччя: Спіш і частинами Шаришська столиця. В Спішу німці і чисельно відігравали важливу роль, і об’єдналися в досить поважну організацію. Вказує історик і на те, що поодинокі німецькі колонії йшли і далі на схід. Із західних громад вчений згадує Пряшів, Кошиці. Він твердить, що в Бардієві німецька колонія утворилася в XIII ст., хоч осадчий привілей їм вперше було надано 1320 р. На підгір’ї німецькі колонії зустрічаються в Шаторучелі, Шарошпотоці біля Бодрога... На основі вивчення джерел та матеріалів, М. С. Грушевський показав, що в південній Мараморощині німецька колонізація поширюється в першій чверті XIV ст. Німецькі колоністи згадуються в цей період в таких містах і містечках Закарпаття: Хуст, Вишково, Тячів, Довге Поле.³⁸

Історик вважає, що німецька колонізація в краї знаходила особ-

ливу підтримку з боку угорського уряду, який прагнув її поширення з мотивів колонізаційних і фінансових, надавав всілякі пільги колоністам. Німецькі громади мали повну самоуправу — звичайно самі вибирали собі старшину і священика. Втручання провінційної адміністрації було обмежене. Тільки у важливих карних справах як вбивство, пролиття крові, крадіж, вирішував над колоністами суд надзупан, в усіх інших випадках судив їх сам війт. До своїх громад німці-колоністи могли приймати кожного вільного, а той міг вільно виходити з громади. Подальше заселення території Закарпаття німецькими колоністами продовжувалося аж до початку XIX ст. Розширювалися вже існуючі села, засновувалися нові німецькі поселення. Таким чином, уже в період середньовіччя етнічна карта Закарпаття набирає строкатого характеру. Основу частину його території населяли русини-українці, південна рівнина заселялася переважно угорцями, ряд островців із компактних поселень утворили німецькі колоністи, на сході краю розташувалося декілька румунських поселень, на заході Закарпаття у ряді сіл уперемішку з українцями та угорцями проживали словаки.

В статті “Справа українсько-руського університету у Львові” М. С. Грушевський наголосив про денаціоналізаторську політику по відношенню до українського народу з боку російського царизму та австро-угорського цісаризму. Говорячи про вищі навчальні заклади в Україні, підкреслює, що в жодному з університетів на українських землях не ведеться викладання українською мовою. Він писав: “В трьох університетах на Україні (маючи на увазі Київський, Харківський і Одеський) не лише нема ні однієї кафедри з українською мовою викладання, але й українська мова і література не студіюється, українська історія входить в круг російської. Але не набагато ліпше стоїть справа в конституційній Австрії. В Галичині Русини слухають університетських викладачів польських, на Буковині німецьких, в Угорській Русі мадярських...”³⁹

Окрім питання історії Закарпаття М. С. Грушевський розглядає в своїй праці “Ілюстрована історія України”, виданій вперше в 1911 р. В ній вчений виділив невеличкий розділ присвячений історії краю під назвою “Угорська Україна”.

Матеріал з даньної історії Угорської України до середини XVII ст. майже той самий, тільки в більш стислій формі, який вчений виклав у багатотомній “Історії України-Руси”. В “Ілюстрованій історії України” М. С. Грушевський звернув більшу увагу на зв’язки закарпатських русинів-українців з Галичиною. На основі аналізу джерел та інших документів і літератури вчений стверджує: “Притикаючи до українського розселення на північ від Карпатів, українські закарпатські оселі мусли стояти в тісних

зв'язках з галицькими оселями по другий бік Карпат... Бачимо, що за сі гірські краї довго йшла боротьба між Галичиною і Угорщиною”.⁴⁰

На відміну від своїх попередніх праць, автор монографії вважав, що кордон, “який існував на початку XX ст. між Галичиною і Угорщиною, остаточно був установлений в кінці XIV ст. Угорські королі, поширивши свою владу на полудне від Карпатського хребта, хотіли забрати й північне галицьке згір'є і часами, хоч на короткі хвили їм се удавалося прикінці XII і в початку XIII в. І навпаки, як Угорщина підупала з кінця XIII в. галицькі князі пробували собі загорнути закарпатські краї. Нарешті після того, як королеви угорському Людовіку і його сім'ї не удалося загарбати Галичину під Угорщину в 1370-х роках, з 1380-х років установилася на довгі часи та галицько-угорська границя, яка додержалася і до наших днів”.⁴¹

Важливим моментом названої праці є часте вживання назв “Угорська Україна” і “Закарпатська Україна”. Вчений ставить питання: “Чи була ся Закарпатська Україна колись однопільною політичною областю, не знаю, на се бачать деякі натяки в старих звістках, але з ранніх часів, XII—XIII в., бачимо сі закарпатські землі вже поділені на столиці або комітати, великі округи, на котрі поділена була ціла Угорщина”.⁴² М. С. Грушевський вважав, що поділ на комітати роз'єднав ще більше і без того розкидану і географічними обставинами роз'єднану закарпатську територію, бо подробивши її на часті, зв'язав кожну з них з сусідніми неукраїнськими територіями угорськими, словацькими, румунськими”.⁴³ Дослідник зауважує, що майже “не стрічаємо фактів, де ся Закарпатська Україна виступила б разом і одностайно”.⁴⁴ Він робить висновок, що не легко їй було себе проявити, бо і тут, як і в сусідній Галичині XVI—XVII в., українська людність представлена була тільки поневоленими і обтяженими різними тягарями селянами та темним і бідним сільським духовенством, а відгомони ширших рухів народних з иньшої України, мається на увазі з Наддніпрянської України сюди ще слабше долітали”.⁴⁵ В монографії констатується: “...З ранньої пори в ролі привілейованої людності з'являються і тут чужі елементи: угорські, німецькі, католицькі духовні. Українська людність опинилася в ролі підданих кріпаків, навіть сільське духовенство було з кріпаків же і сільський піп мусів відбувати панщину: його відривали від олтаря для якої небудь роботи і задавали хлосту як кождому иньшому кріпаківі. Все, що підіймалося від свого народу раніше чи пізніше, пристаючи до панів-угрів”.⁴⁶

М. С. Грушевський вважав, що “одиноким проявом національним і разом єдиним національним зв'язком була тут віра, як і в сусідній Галичині. Але відомостей про церковне життя з давніх століть також маємо дуже мало: вони стають трохи багатші тільки з часів унії і боротьби нею

викликаной, і тоді вперше кидають світло на тамошнє життя. З пам'яток письменности XVII—XVIII ст. бачимо, що Закарпатські землі жили одним спільним духовним життям з сусідніми галицькими землями: ті самі твори й рукописи поширювалися тут і там, і така спільність між ними, розуміється, мусіла існувати й раніше⁴⁷.

В праці наголошується на тому, що релігійними центрами на Закарпатті для українського населення були в основному монастирі: св. Миколая на Чернечій горі в Мукачеві в Березькому комітаті і св. Михайла в Грушеві Мараморошського комітату. М. С. Грушевський не погоджується з тими дослідниками, які заснування Мукачівського монастиря пов'язують з приходом на Закарпаття подільського князя Федора Корятовича. Що стосується останнього, то історик відзначав: Федір Корятович “забрався на Угорщину, з якою уже перед тим його зв'язували якісь ближше нам неясні зв'язки. Від короля одержав він Мукачів в державу і володів нею до смерти, справляючи часами також уряд бережського наджурана, але при тім не покидав свого титулу князя подільського. Умер в р. 1414. З його побутом на Угорській Русі зв'язалася потім легенда про руську колонізацію угорського підгір'я⁴⁸. Даючи позитивну оцінку діяльності Ф. Корятовича в історії краю, вчений вважає, що Мукачівський монастир заснований від часів непам'ятних, і тільки потім його стали виводити від Корятовича. Щодо Грушівського монастиря, то він вважає, що його територія ведеться теж здавна — з часів ще передтатарських. В кінці XIV ст. Грушівський монастир одержав від патріарха ставріпнігальні права і його ігумени мали зверхні права над церквами і духовенством в столиці Мараморошській і Угорській, замість владиків⁴⁹.

Хоча перша звістка про заснування Мукачівської єпархії відноситься до 1490 р., М. С. Грушевський вважає, що організувалася вона пізніше, з другої половини XVI ст. Дослідник твердить, що Мукачівська єпархія обіймала все Закарпатське підгір'я. В XVII ст. тут нараховувалось 200 тисяч православних і близько 400 священників. Однак духовенство було розкидане нерівномірно. Із-за відсутності чи нестачі шкіл духовенство в краї було темне, поповнювалося різними заможними людьми з Галичини і Молдавії. Просвітній рух кінця XVI ст. не захопив Закарпатську Україну. Є звістки про друкарню в Грушівському монастирі, але досі нема ніяких певніших відомостей про неї⁵⁰.

В “Ілюстрованій історії України” велика увага приділена вченим запровадженню унії в Закарпатті. Перша спроба введення церковної унії, — вважав М. С. Грушевський, — була зроблена в другому десятилітті XVII ст., коли “оден з місцевих магнатів, Гомонай, заходився поширити

унію у своїх маєтках, де були 70 парафій, і закликав уніатського владика перемиського Крупецького. Зібрані з маєтків Гомонаєвих попи і монахи під натиском пана згодилися прийняти унію, але селяни збунтувалися, взяли на вила та на клич і тих нових уніатів і самого Крупецького, зранили його і ледве не вбили, і так зробили кінець тим Гомонаєвим замислам”.⁵¹ І хоча церковна унія була проголошена в Закарпатті 1646 р., М. С. Грушевський вважав, що вона почала укріплюватися в краї з кінця XVII ст., коли Австрія зміцнила свої позиції в Східній Угорщині і за допомогою австрійського уряду церковна унія стала швидко поширюватися в Західній частині Угорської України, в столицях Бережській, Ужанській, і далі на заході. Найдовше, пише вчений, православіє трималося на Мараморощині, де до 1735 р. були православні владика. Останній виступ проти унії несподівано виник 1700 р. між українцями і румунами на Мараморощині. Хоча уряд Марії Терезії придушив цей рух, однак серйозно взявся за піднесення уніатської церкви в Угорщині, її освіти й матеріального забезпечення. Заслуговує на увагу й те, що в “Ілюстрованій історії України” автором вміщено карту “Угорська Україна”, “Портрет-ікону з Угорської України”, що зберігалася на початку XX ст. в музеї товариства імені Т. Г. Шевченка, а також ілюстрацію Мукачівського замку та Мукачівського монастиря.

Найважливішою подією середини XIX ст. була буржуазна революція в Австро-Угорщині, яка “глибоко зворушила місцеве життя”.⁵² М. С. Грушевський високо оцінив діяльність Адольфа Добрянського, хоч і зауважив, що він “міг би відкрити нову добу в житті угорської України, якби зостався на національнім ґрунті”.⁵³ Добрянського призначили “намісником (наджупаном) чотирьох столиць, де найбільше живуть українці, і він почав заводити “руське” діловодство тут; на тій же мові мали вчитися в ужгородській гімназії. Все це обіщувало дуже гарні наслідки, але все попсувало русофільство Добрянського; він був прихильником всеросійського єдинства і замість української мови заводив російську, ширив російський вплив. Тому угорська аристократія, здобувши собі назад вплив в державі, зненавидівши російську окупацію, що знищила її плани, першим ділом звернулася проти Добрянського. Його скоро відсунено від усього, а все, що пахло русофільством на Україні Угорській, взято під гострий і підозріливий догляд. Тим часом під впливом Добрянського вся тутешня інтелігенція пішла сею русофільською стежкою і тепер під гострим угорським доглядом присіла й залишила майже всяку діяльність. На народній українській основі працювати не хотіла, на російській — не сміла, і так по тім бурхливім руху 1849 р. наступає тут надовго — по нинішній день застій і мертвота, ніж де-небудь на

українській землі”,⁵³ Нове національне піднесення настане тільки в 1918—1919 рр., коли Всезакарпатські народні збори приймуть рішення про возз’єднання краю з Україною.

М. С. Грушевському як досліднику історії Закарпаття були відомі імена і праці багатьох культурно-освітніх діячів краю. В примітках до другого тому “Історії України-Руси” вчений подає параграф під назвою “Історична література Угорської Руси”. Він пише: “Література історії Угорської Руси не бідна титулами, бідніша своєю вартістю. Старші писання оглядав Юрій Жаткович в статті “Історія історіографії Угорських русинів”.⁵⁴ Історик вказує на рукописні твори XIII—XVIII ст. історії церкви М. Андрели, Бабиловича, “Історію карпатських русинів” М. Лучкая, І. Базиловича, “Короткий нарис фундації Федора Корятовича” XIX ст., І. Дулишковича, Т. Легоцького та ін. Вчений мав намір разом з істориком С. Томашівським видати збірник документів з історії Закарпаття періоду середньовіччя.

Заслуговує на увагу і такий факт. Навесні 1902 р. одеські болгари задумали відзначити 100-річчя уродин відомого вченого, родоначальника славістичної науки в Росії, основоположника болгарського національного відродження, вихідця з Угорської України — Юрія Гуци-Венеліна. Позаяк біографія цього вченого не була всебічно досліджена, звернулись болгарські патріоти до М. С. Грушевського з проханням, чи не можна би якось роздобути відомості про рід і обставини перших літ життя Ю. Гуци-Венеліна. М. С. Грушевський це прохання передав глибокому знавцеві справ Угорської України В. Гнатюку, який через відомого закарпатського історика, етнографа і перекладача Ю. Жатковича отримав докладні дані з біографії Ю. Гуци-Венеліна.

Таким чином, знайомство й аналіз тільки незначної кількості праць М. С. Грушевського засвідчує, що в його величезній і багатогранній науковій спадщині знайшли відображення питання історії та культури Закарпаття від найдавніших часів до початку XX ст. В своїх працях вчений часто вживає назви “Угорська Україна”, “Закарпатська Україна”, що спростовує твердження сучасних теоретиків неорусинства про те, що така назва по відношенню Закарпаття почала вживатися тільки в 20—30-х роках нашого століття. Зацікавленість і вивчення історії нашого краю ще раз засвідчує, що М. С. Грушевський єднав інтереси Західної України й України Східної, поклав усе своє життя на вівтар справи українського національного відродження, створення незалежної Української держави.

Хоча Михайло Грушевський не залишив після себе спеціальної монографії з історії Закарпаття, однак на сторінках багатотомної “Історії України-Руси”, “Ілюстрованої історії України”, “Очерка истории

українського народу” та багатьох інших знайшли своє висвітлення цілий ряд питань економічної, суспільно-політичної та культурної історії краю. На прикладі Закарпаття, хоч і досить стисло, він показав процес формування великого феодального землеволодіння, проаналізував життя різних категорій населення краю, дослідив соціально-економічні відносини, роль замків тощо. Наукові положення спадщини М. С. Грушевського є надзвичайно важливими й використовуються вчителями історії та викладачами Ужгородського університету при вивченні тем як про розбудову української держави, так і сучасний період.

Широкі можливості для вивчення творчої спадщини М. С. Грушевського надає наукова пошукова робота, виконання різних творчих робіт під керівництвом викладачів УжДУ. Яскравим прикладом цього є плідна співпраця професорсько-викладацького корпусу історичного факультету УжДУ з педагогічним та учнівським колективами Ужгородського політехнічного ліцею-інтернату (доц. В. П. Мельник і директор В. І. Огар).

1. Спадщина Великого Українця. — Ужгород, 1997. — С. 23.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. I. До початку XI віка. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 210.
3. Там само. — С. 210—211.
4. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. - К.: Наукова думка, 1990. — С. 19.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К.: Наукова думка, 1992. С. 53.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. I. — С. 223.
7. Там само. — С. 211.
8. Там само. — С. 218—219.
9. Там само. — С. 214—215.
10. Там само. — С. 215.
11. Там само. — С. 220.
12. Там само. — С. 221.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само. — С. 222.
17. Там само. — С. 225—226.
18. Там само. — С. 226.
19. Там само. — С. 224.
20. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 133.
21. Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 3. До року 1340. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 98—99.

22. Там само. — С. 99—100.
23. Там само. — С. 98—99.
24. Спадщина Великого Українця. — С. 28.
25. Там само.
26. Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2. XI—XIII вік.
— К.: Наукова думка, 1992. — С. 489.
27. Там само.
28. Там само. — С. 491.
29. Там само.
30. Там само. — С. 493.
31. Там само.
32. Грушевський М. Як жив український народ. — С. 18.
33. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — С.
109—120.
34. Там само.
35. Там само.
36. Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.2. — С. 503.
37. Там само.
38. Там само. — С. 504.
39. Там само.
40. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К.: Наукова
думка, 1992. — С. 403.
41. Там само. — С. 403—404.
42. Там само. — С. 404.
43. Там само.
44. Там само.
45. Там само.
46. Там само. -С.404-405.
47. Там само. -С.405.
48. Там само.
49. Там само. -С.405-406.
50. Там само.
51. Там само. -С.407-408.
52. Там само. -С.464.
53. Там само.
54. Грушевський М. Історія України-Руси. -Т.2. -С.581-583.

РОЗДІЛ ІІІ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ В ОЦІНЦІ ІВАНА ЛИСЯКА- РУДНИЦЬКОГО

Наукова і громадсько-політична діяльність М. С. Грушевського досить детально досліджена. Серед вчених, які неодноразово зверталися до різноманітної спадщини видатного вченого, по-праву відноситься Іван Лисяк-Рудницький — визначний канадський історик, українець за походженням, який залишив після себе понад 200 наукових праць. Та, незважаючи на відірваність від Батьківщини, Іван Лисяк-Рудницький ніколи не забував про Україну. Саме їй присвячена переважна більшість його наукових праць.

Оцінюючи внесок М. С. Грушевського в розвиток української історіографії, І. Лисяк-Рудницький відзначає: “Поступ національної свідомості відзеркалювався в еволюції історичної науки та зв’язаної з нею історіології. Переломове значення мала тут імпонуюча своїми кількісними та якісними досягненнями діяльність М. Грушевського та його школи. Значення праці Грушевського для політичної думки міститься передусім у тому, що він довів тяглість українського історичного процесу від Київської Русі аж до сучасності, через Галицько-Волинську, Литовсько-Руську та козацькі держави. Середньовічна княжа Русь, — занедбана народницькими істориками та привласнена російською історіографією, — знову ввійшла як інтегральний складник в українську традицію. Це, без сумніву, підносило національне самопочуття, бо древня Русь була періодом великодержавности Києва та його гегемонії у всій Східній Європі”.¹

Необхідно погодитися з твердженням І. Лисяка-Рудницького, що “тільки у висліді епохальної праці Грушевського і його школи українство почуло себе знову зв’язаним із своїми староруськими предками”.² “Дякуючи праці Грушевського, — відзначає історик у статті “Формування українського народу й нації (Методологічні завваги)”, — ми навчилися бачити в Київській Русі первональний період нашої національної історії”.³

Надзвичайно продуктивним у науковій діяльності М. С. Грушевського був львівський період. На глибоке переконання І. Лисяка-Рудницького, “Грушевський був першим визначним східним українцем, який поселився у Галичині”.⁴ “Побіч мобілізації народу, — стверджував дослідник, — поступ української спільноти виразився в

розвитку інтелектуального життя, що відповідало потребам різнобічного модерного суспільства. Двоє людей очолювали ці зусилля — Іван Франко та Михайло Грушевський... Призначений 1894 р. на новостворену українську кафедру Східноєвропейської історії у Львівському університеті, він розгорнув там діяльність, яку можна було назвати “гігантською”. Його класична “Історія України-Руси” у 1913 р. досягла восьми томів. Обраний головою реорганізованого Наукового товариства ім. Шевченка, він підніс Товариство до рівня неофіційної української академії наук...

Франко та Грушевський тісно співпрацювали у Науковому товаристві ім. Шевченка і в редакції місячника “Літературно-науковий вісник”, заснованого 1898 р. Цей журнал об’єднував кращі літературні таланти підросійської й підавстрійської України, маючи великий вплив як орган суспільної думки”.⁵

І. Лисяк-Рудницький привітав ініціативу Німецької Академії Наук, яка випустила окремою книгою німецькомовні писання І. Франка. Це видання було здійснено у співпраці з Інститутом літератури АН УРСР. Головним редактором праці був Едуард Вінгер. Разом з тим, І. Лисяк-Рудницький відзначав: “У тій частині передмови, де говориться про історичні погляди Франка, згадано про німецький переклад першого тому “Історії України” та про статтю “Звичайна схема “руської” історії і справа раціонального укладу східного слов’янства”. Увесь цей пасус умисне заплутаний і стилізований так, що непоінформований читач розумітиме, буцімто обидві згадані праці написані самим Франком. Насправді ж вони належать Михайлові Грушевському. Таким способом закамouflьовано засадничу згідність між історичними концепціями Франка й так званого “буржуазного націоналіста” Грушевського”.⁶ У листі до Е. Вінгера від 4 липня 1967 р., І. Лисяк-Рудницький так пояснював свою позицію: “Я почуваю себе зобов’язаним вказати на маніпуляції фактами, особливо у вступі та коментарях. Можу лише надіятися, що Ви не приймаєте мою критику за зле. Вона спрямована не проти вас особисто, а проти тих обставин, в яких Ви змушені працювати”.⁷

Іван Лисяк-Рудницький нерідко наводить паралелі між М. С. Грушевським та іншими відомими дослідниками — М. Драгомановим, О. Назаруком та М. Костомаровим. Цікавими є думки історика про взаємовпливи М. С. Грушевського і В. Липинського. У статті “В’ячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель” І. Лисяк-Рудницький писав: “Як історик В’ячеслав Липинський був антиподом Михайла Грушевського, великого

патріарха української історіографії. Грушевський розпочав набагато раніше, був старший і, врешті, пережив Липинського. Позаяк він був фаховим істориком, тоді як Липинський — натхненним аматором, наукова спадщина Грушевського незрівнянно багатша. Але варто зазначити, що Грушевський сам зазнав впливу Липинського. Останні томи “Історії України-Руси”, у яких йшлося про добу Хмельницького, великою мірою були полемікою з Липинським. Частково приймаючи і частково відкидаючи його погляди, Грушевський вважав Липинського опонентом достатнього масштабу, щоб заслуговувати серйозної уваги... Тоді як більшість українських істориків, зокрема Грушевський, у питанні походження Київської держави були антинорманістами, Липинський однозначно вважав, що Київська держава була витвором варязького, або норманського елемента”.⁸

Характеризуючи політичну діяльність М. С. Грушевського, Іван Лисяк-Рудницький відзначив, що “спочатку Грушевський був пов’язаний із радикал-демократами, але поволі перемістився вліво і під час революції приєднався до соціалістів-революціонерів”.⁹ Він засудив антиросійську політику СВУ як і С. Петлора. “Грушевський перебував на літніх канікулах 1914 р. в Карпатських горах, — писав І. Лисяк-Рудницький, — і вибух війни застав його на австрійській території. Керівники щойно створеного СВУ звернулися до нього з пропозицією переїхати на час війни до Швейцарії, щоб із нейтральної країни виступити в ролі авторитетного представника українських інтересів перед світовою opinio. Грушевський відмовився і, переборюючи численні труднощі, добровільно повернувся через Італію до Росії. Після прибуття до Києва в листопаді 1914 р. він був негайно заарештований, як небезпечний український націоналіст, і до падіння царського режиму змушений був жити у Казані та Москві”.⁹

І. Лисяк-Рудницький чітко підмітив, що проросійська орієнтація Грушевського протягом певного періоду його життя перепліталася з державницькою ідеєю. Видатний український вчений стояв на засадах федералізму. “Грушевський і деякі інші українські провідники, — писав І. Лисяк-Рудницький у праці “Четвертий універсал та його ідеологічні попередники”, — мислили історичними категоріями й не могли забувати, що козацькі гетьмани, які боролися проти московських зазіхань, теж пробували спертися на хитку й часто зрадливу допомогу сторонніх слуг... Усі ці спроби були для українського народу трагічні за наслідками”.¹⁰

І. Лисяк-Рудницький чітко прослідкував еволюцію української політичної думки взагалі, і Грушевського зокрема. Він відмічав: “З

погляду історичної еволюції української політичної думки значення подій осені та зими 1917 р. полягає в тому, що вони спричинили величезний зворот від федералізму до програми самостійності. Віра у федералістичну концепцію вже була попередньо підірвана неширокою, дволичною політикою Тимчасового уряду щодо України. Тепер більшовицька агресія завдала цій традиційній українській ідеології смертельного удару. Грушевський назвав цей великий переворот в українській політичній думці “очищенням огнем”.¹¹ Дослідник наводить висловлювання М. Грушевського: “Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, що “згоріло в моїм кабінеті, се наша орієнтація на Московщину, на Росію, наказувана нам довго й уперто силоміць, і кінцем, як то часто буває, справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства”.¹² Пристрасні слова Грушевського кидають світло на ту велику зміну, що сталася в українській політичній думці під впливом досвіду 1917 р.

І. Лисяк-Рудницький зробив спробу обґрунтувати пізнішу прорадянську орієнтацію М. Грушевського. Адже відомо, що видатний історик в 20-х роках повернувся в Радянську Україну і навіть був удостоєний звання академіка. “Не було випадковим,— констатував І. Лисяк-Рудницький, — що такі два типові представники української революційної демократії, як Михайло Грушевський і Володимир Винниченко — співтворці й чільні державні мужі УНР, — згодом так легко помирилися з комуністичною системою. Тут важливо зрозуміти мотиви цієї зміни віх. Причиною напевне не був брак патріотизму. Навпаки, Грушевський і Винниченко керувалися українськими національними інтересами, як вони розуміли. Але для них політична свобода, в західному значенні слова, не була справою засадничою, яка не допускає компромісу. Не зважаючи на критичне ставлення до більшовицької національної політики в Україні, вони вважали радянську монопартійну й диктаторську систему за більше прогресивну, ніж т. зв. буржуазна демократія. Не треба додавати, що таке відступство від принципів свободи, продиктоване народницькими ілюзіями, не виправдало себе не тільки національно, але також з точки зору соціальних інтересів народних мас”.¹³

Кожна людина, навіть велика, має недоліки, допускається прорахунків. Мав їх і М. Грушевський. Іван Лисяк-Рудницький, на нашу думку, найкраще від інших дослідників, збагнув значення М. С. Грушевського. У статті “В обороні інтелекту” він відзначив: “Грушевський, як і інші наші “просвітители” другої половини 19—початку 20 ст., намагався обґрунтувати українське національне

відродження на підвалинах наукового пізнання та раціональної, критичної мислі. При цьому не має значення, що чимало їхніх поглядів може нам здатися, з нашої сучасної перспективи, перестарілими чи помилковими. Те, що мало найбільше значення, — це була сама метода: їхній “раціоналізм”. Народ, що його історична недоля звела до рівня неграмотної селянської маси, почав відрощувати свій мозок, іншими словами, почав з етносу перетворюватися на модерну націю”.¹⁴ Ці слова, безперечно, є актуальними і сьогодні, коли український народ будує власну хату — Українську правову державу.

1. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальний початок нової України // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х томах. — К.: Основи, 1994. — С. 186.
2. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // Методологічні завваги // Там само. — С. 24.
3. Там само. — С. 25.
4. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні першої світової війни // Там само. — С. 477.
5. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під Австрійським пануванням // Там само. — С. 435—436.
6. Лисяк-Рудницький І. Іван Франко у своїх німецьких писаннях // Там само. — С. 408.
7. Там само.
8. Лисяк-Рудницький І. Вячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — К.: Основи, 1994. — С. 156.
9. Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його ідеологічні попередники // Там само. — С. 4.
10. Там само. — С. 4—12.
11. Там само.
12. Там само.
13. Лисяк-Рудницький І. Що робити? // Там само. — С. 444—445.
14. Лисяк-Рудницький І. В обороні інтелекту // Там само. — С. 398—399.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

У свій час видатний український письменник Іван Франко відзначив, що “проф. Грушевський належить, без сумніву, до найплодовитіших і найрухливіших письменників сучасної України, а, крім наукової та публіцистичної праці, змушений обставинами присвячувати багато часу та заходів різним освітнім організаціям, у яких він майже скрізь займає визначне місце”. Це, без перебільшення, так.

Ім'я найвизначнішого історика України, визначного державного діяча, першого президента Української Народної Республіки Михайла Сергійовича Грушевського широко відоме не лише в Україні, але й у світі. Вже один той факт, що у бібліографії основних праць вченого, що тепер готується до видання в Інституті української археографії, з близько 600 позицій понад 100 враховує публікації зарубіжного україномовного журналу УІТ “Український Історик”. З них до 20 позицій припадає на статті самого М. Грушевського, близько 80 статей, розвідок, заміток, мемуарів про нього, а також близько півтори десятка публікацій архівних джерел про життя нашого великого вченого.

Як відзначав один з дослідників життя і діяльності М. Грушевського Ігор Гирич, “тепер починається новий етап в грушевськознавстві, проробляється й буде розроблятися величезний архівний масив документів в Україні, і лише при співпраці зарубіжних і українських істориків можливий дальший поступ як грушевськіани, так і інших дисциплін”.

Михайло Грушевський цього заслужив. За влучним виразом Джеймса Вестфалла Томорна Грушевський не лише найвидатніший історик України, історіографічна спадщина якого має тривале значення в світовій історії, але вчений, який дав своєму народові історичну метрику і створив наукову базу його національної ідеології. Сьогодні, коли український народ будує правову державу, не врахувати думки Михайла Грушевського було б великим злочином.

